

Feedback op de visie op het leergebied en de grote opdrachten voor het leergebied Burgerschap, door de vakinhoudelijke experts Burgerschap, te weten Wiel Veugelers, Chris Holman en Sarah Noor.

Inleiding

De kwaliteit van het proces wordt onder andere geborgd door de inbreng van wetenschappers. Per leergebied worden enkele inhoudelijk-deskundige wetenschappers uitgenodigd om op twee momenten in het proces op (tussentijdse) opbrengsten te reflecteren. Deze experts kijken naar de mate waarin de tussenproducten aansluiten bij recente vakinhoudelijke ontwikkelingen en de kern van het leergebied beslaan, naar de opbouw van de doorlopende leerlijnen en naar de wijze waarop samenhang binnen het leergebied is geborgd. De feedback van de vakinhoudelijke experts wordt door de ontwikkelteams gebruikt om tussenopbrengsten daar waar nodig aan te scherpen. De vakexperts reflecteren 1) op de visie op het leergebied i.c.m. de grote opdrachten (najaar 2018), en 2) op de bouwstenen (voorjaar 2019).

Hieronder vindt u de reflecties van de vakexperts van Burgerschap op de visie op het leergebied en de daaruit voortvloeiende grote opdrachten. Aan de vakinhoudelijke experts is gevraagd om in hun reflectie aandacht te besteden aan de vakinhoudelijke kwaliteit, kern, samenhang en doorlopende leerlijn. Vanaf pagina 9 leest u hun reflecties op de bouwstenen.

Reactie 1.

Algemene opmerkingen

1. Bij vorming gaat het om kennis, vaardigheden en attitudes. Je kunt kennis hebben over democratie, democratische vaardigheden bezitten, maar je moet ook de bereidheid (attitude) hebben om deze kennis en vaardigheden in te zetten. De attitude-component is de meest wezenlijke component van vorming!
2. Het leerproces lijkt vooral opgevat te worden als handelen en je uiten. Niet als leren nadenken, je oriënteren op diverse perspectieven, analyseren van deze perspectieven op daarin verweven waarden, en analyseren waarom iets als ware of goede kennis of waarde wordt beschouwd. Het uiten van een mening zou in het onderwijs het sluitstuk moeten zijn van deze leeractiviteiten.

Over de grote opdrachten

Democratie. Het belangrijkste kenmerk van democratie lijkt te zijn de vrijheid om je mening te geven. Natuurlijk is dat belangrijk, maar democratie heeft juist te maken met 'met elkaar samenleven' en met procedures om afspraken te maken. Bij 2 'wie heeft het voor het zeggen' gaat het wel meer over procedures, maar dan vooral om je aan procedures te houden. 3 is wat actiever en dialogischer. Maar een moreel appel om je in te zetten voor het algemeen belang ontbreekt. Democratie vraagt om engagement van mensen. Misschien wel de plicht om mee te doen.

Democratie kan zich in verschillende richtingen ontwikkelen: een sterk geïndividualiseerde samenleving waarin de samenleving alleen een verzameling individuen is. Of als tegenpool, een op gelijkwaardigheid en sociale rechtvaardigheid gerichte samenleving waarbij sprake is van een sterke democratie die streeft naar meer gelijkheid zodat meer mensen op een meer gelijke manier gezamenlijk de democratie vormgeven. Leerlingen zouden in ieder geval kennis moeten maken met verschillende perspectieven op democratie.

Diversiteit. Waarom niet starten met een algemener verhaal over menselijke ontplooiing en dat hierin door omgevingskenmerken en persoonlijke keuzes verschillen kunnen ontstaan. Verschillen waarop mensen als het ware recht hebben en verschillen waarmee mensen in een democratische samenleving moeten leren omgaan en leren waarderen.

Er staat een los zinnetje 'Scholen zijn zelf meer of minder divers'. Vanuit het perspectief van burgerschapsvorming is het wenselijk dat scholen zo divers mogelijk zijn. En waarom wordt niet gewezen op een gewenste diversiteit in het docententeam?

Identiteit. Dit lijkt erg psychologisch ingevuld. Terwijl juist culturele en maatschappelijke invloeden de identiteitsontwikkeling beïnvloeden. Identiteiten zijn, zeker in de moderne tijd, meervoudig in de zin dat het een samengaan is van diverse invloeden en uitingen. De persoon moet, en dat is zeer psychologisch, wel die meervoudigheid kunnen hanteren.

Technologie. Opvallend dat hier ineens wordt gesproken van perspectieven.

Globalisering. Het begrip globalisering is in essentie een neutraal begrip. Het gaat om een steeds sterkere verbondenheid op allerlei gebieden. Er staat 'Deze globalisering heeft invloed op de verdeling van macht, rechten en middelen'. Nee, het is andersom macht etc. hebben invloed op hoe globalisering wordt ingevuld. Globalisering is geen feit maar een ontwikkeling.

Duurzaamheid. Wordt erg persoonlijk ingevuld, het opruimen van de spullen. Niet het nadenken over wat voor wereld willen we hebben over pakweg 50 jaar. Hoe zorgen we ervoor dat de wereld dan leefbaar is?

Reactie 2.

Reflectie visie op het leergebied

Vakinhoudelijke kwaliteit

De beschrijving van inhouden van het leergebied blijft grotendeels beperkt tot een vervolg van het eerste punt in de conceptvisie: de relevantie van het leergebied. Dit aspect wordt overigens goed verantwoord. We zijn overtuigd van de relevantie en noodzaak van burgerschap. Maar wat zijn de inhouden? Her en der worden wel belangrijke zaken genoemd. In het "tenslotte" komt het mijns inziens belangrijkste aspect aan de orde waarover burgerschap zou moeten gaan: democratie.

Suggestie ter verscherping: qua inhoud zou in dit onderzoek ook kennisgenomen kunnen worden van (de resultaten van) een recent onderzoek van SLO in opdracht van de Inspectie van het Onderwijs waarin het domein van het burgerschapsonderwijs in kaart wordt gebracht.

Kern

Door een vage omschrijving van de inhoud ligt het gevaar op de loer dat de kern in deze opzet onvoldoende houvast biedt voor verdere uitwerking. Dit zal blijken uit de resultaten van tussenproduct 2. De wettelijk opdracht tot burgerschapsvorming wordt door de overheid ontleend aan de socialisatiefunctie van het onderwijs. Dat ook persoonsvorming of identiteitsontwikkeling essentieel is voor burgerschap is duidelijk, maar laten we het niet onnodig ingewikkeld maken (het zijn meerdere kanten van dezelfde medaille): bij burgerschap gaat het om sociale taken. Persoonsvorming ligt in de voorwaardelijke sfeer.

Suggestie ter verscherping: zorg voor een goede conceptualisering van het begrip burgerschap, dus afbakenen wat burgerschap precies inhoudt. Bijvoorbeeld door de vraag te stellen: *wat is relevant burgerschap voor Nederlandse leerlingen?*

Samenhang.

Burgerschap is een onvoorstelbaar breed domein dat als een rode draad door alle vakgebieden heen loopt. Terecht wordt gesproken van een opdracht, niet van een vak. Ook wordt gesproken van "...een brede variatie aan kennis, vaardigheden en houdingen...". Maar welke en in welke samenhang?

Suggestie ter verscherping van de samenhang: maak een raamwerk met conceptuele definities, waarin een onderscheid tussen sociale taken, onderverdeeld in de componenten kennis, attitude en vaardigheid.

Doorlopende leerlijn.

Suggestie: in het eerdergenoemde onderzoek van SLO wordt gebruik gemaakt van een matrix met sociale taken en componenten. Als hetzelfde schema gebruikt wordt in po / vo / mbo, zou de overlap en de doorlopende leerlijn onmiddellijk zichtbaar zijn.

Reflectie grote opdrachten

Vakinhoudelijke kwaliteit.

Het deel over democratie kan ik ondersteunen. Het is het meest relevante domein van burgerschap. De andere domeinen begrijp ik qua belangrijkheid. Het onderwerp "Diversiteit" zou ik verdisconteren in de sociale taken democratisch en maatschappelijk

handelen. Het gaat hier om het leren omgaan met verschillen. Dit vraagt om een aanpak van competenties in termen van toelichten, uitwisselen, overleg, verduidelijken, overtuigen, onderhandelen, verplaatsen in de ander, empathie, luisteren, doorvragen, accepteren en begrip tonen.

Ik zie niet overal de relatie met burgerschap: technologisch burgerschap??? Digitaal burgerschap??? Dit zie ik hooguit als toepassingscontexten van sociaal-maatschappelijke competenties. Dit geldt ook voor een maatschappelijk actueel en zeker relevant thema als duurzaamheid: onderbrengen bij maatschappelijk verantwoord handelen.

Wereldburgerschap: oké... Maar laten we klein beginnen. Een goede burger is de basis voor een goede wereldburger. Wat is het verschil??

Kern.

Zie ook het vorige punt. Er komt al gauw een grote bult op het bordje van burgerschap. Wat is de kern? De suggestie die ik wil geven is: reduceer het begrip tot de kern waar het werkelijk om gaat (democratisch, sociaal-maatschappelijk).

Als suggestie: een wetenschappelijke conceptualisering kan helpen. We zien dit probleem ook in de burgerschapsagenda van het mbo: daar wordt gesproken van economisch burgerschap, vitaal burgerschap, zelfs het thema mensenrechten wordt separaat genoemd. Enerzijds ligt het gevaar op de loer van versnippering, verder leidt het tot onduidelijkheid: niemand weet meer wat burgerschap precies inhoudt.

Samenhang.

De versnippering van het aantal genoemde onderwerpen verzwakt de samenhang. De suggestie die ik eerder noemde: een raamwerk met conceptuele definities, waar onderwijsontwikkelaars en toekomstig wetenschappelijk onderzoek doelgericht en concreet gebruik van kunnen maken.

Doorlopende leerlijn.

Wanneer de burgerschapsleerlijn naar het beroepsonderwijs loopt, zal wellicht rekening gehouden moeten worden gehouden met differentiatie naar verschillende toepassingscontexten in de diversiteit van beroepenvelden waartoe het mbo opleidt. Het gaat bij burgerschap in het mbo ook om de relatie met het beroep als maatschappelijke activiteit en met maatschappelijk verantwoord professioneel handelen.

Reactie 3.

Reflectie op de conceptversie op het leergebied**Vakinhoudelijke kwaliteit:**

In de conceptvisie staat: 'Maatschappelijke ontwikkelingen stellen het onderwijs voor een aantal uitdagingen'. Er staat echter niet expliciet op welke uitdagingen er gedoeld wordt. Dit is cruciaal om een visie rondom burgerschapsvorming te kunnen contextualiseren en begrip te krijgen van de nuances waarbinnen het zich afspeelt.

Inclusie en participatie als belangrijke kernwaarden voor het burgerschapsonderwijs ontbreken in het stuk. Inclusief onderwijs en een inclusieve school is een voorwaarde voor de participatie van alle leerlingen. Aan het begin van de visie staat:

'Burgerschapsonderwijs streeft ernaar bij te dragen aan hun verdere ontwikkeling tot actieve, betrokken en kritische burgers'. Dan is het noodzakelijk dat er ook aandacht is voor deze aspecten.

Ook zou ik expliciet aandacht besteden aan hoe leerlingen actief, betrokken en kritische kunnen worden. Een belangrijke voorwaarde hiertoe is ook: aanpassingsvermogen cultiveren. Er zou aandacht kunnen komen voor hoe leerlingen zich kunnen aanpassen aan hun omgeving en de wereld. Zo kunnen ze de wereld om heen en hun omgeving beter begrijpen en verbanden tussen beide leggen.

De recente ontwikkelingen in de onderwijspraktijk en in de samenleving laten zien dat er veel druk is op docenten. Met name bij het bespreekbaar maken van maatschappelijke vraagstukken en dilemma's. Een aantal voorbeelden zijn: de Zwarte-pietendiscussie, radicaliserende jongeren, etnische profilering en de dominantie van Westerse theorieën in verplicht te bestuderen onderwijsmateriaal.

Maar denk ook aan een onderwerp als discriminatie in de klas, doorgaans door medeleerlingen maar ook door docenten.¹ Het is maar een kleine greep uit de onderwerpen die voor docenten en leerlingen voer zijn voor een stevige discussie en voor tegenstellingen. Diverse onderzoeken laten zien dat docenten zich hierin vaak alleen voelen staan en zich weinig gesteund zien door management of intercollegiaal overleg. Er is behoefte aan gezamenlijke uitgangspunten die helpen om in deze lastige kwesties keuzes te maken voor hoe te handelen en dat vervolgens ook te kunnen uitleggen. Aan elkaar en aan de leerlingen. Wil burgerschapsonderwijs slagen, dan is de rol van de docenten zeer relevant. Hier gaat het met name over de professionele houding richting de leerlingen, waarin eenduidig waarden en normen worden uitgedragen/voorgeleefd. Dit vraagt ook een bewuste reflectie op het eigen referentiekader van de docent. Hiervoor is het ook noodzakelijk dat er steun is vanuit een team, een visie en een professioneel vangnet.

Concrete suggestie

Inclusie en participatie als belangrijke indicatoren voor burgerschap benoemen.

Meer aandacht voor de rol van docenten.

Meer aandacht voor het ontwikkelen van een aanpassingsvermogen van leerlingen.

¹ Zie het onderzoek: Vertrouwen van jongeren in instituties (Van Kapel, Noor & Broekhuizen, 2018) (<https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/vertrouwen-jongeren-in-instituties.pdf>)

Kern

Zoals het nu in de conceptvisie is geformuleerd, is het lastig te beoordelen of het voldoende houvast biedt. In eerste instantie worden de kennis en vaardigheden die centraal staan in het stuk, niet expliciet benoemd. Pas halverwege het stuk komen ze in beeld. Vervolgens zijn de vaardigheden die wel genoemd worden ('reflecteren, kritisch denken, empathie, het maken van keuzes, argumenteren en beredeneren') eerder geschikt voor leerlingen in het vo dan po. De vertaalslag naar het basisonderwijs ontbreekt.

Concrete suggestie:

Maatschappelijke ontwikkelingen die benoemd worden: onderhoud van democratie, individualisering, globalisering, migratie, technologisering, digitalisering, en klimaatverandering koppelen aan kernwaarden. En vanuit de kernwaarden de vertaalslag maken naar de uitwerking. Een voorbeeld ter illustratie: bij de maatschappelijke ontwikkeling *migratie* wordt binnen het burgerschapsonderwijs de nadruk gelegd op *inclusie* (kernwaarde). Bij de nadere uitwerking kan de vertaalslag naar beide niveaus (po en vo) gemaakt worden.

Samenhang

Deze samenhang is er, maar dat lees je vooral tussen de regels door. Deels heeft het te maken met de manier waarop de tekst is opgesteld en met name met de structuur. Daarnaast worden veel termen niet geëxpliciteerd, waardoor samenhang ontbreekt. Hoe verhouden de maatschappelijke ontwikkelingen zich tot de uitdagingen die ervaren worden, de aanpak die centraal staat binnen het burgerschapsonderwijs en de kernwaarden (en de vertaling naar de vaardigheden op po en vo niveau)? Dit is met name het geval bij onderdeel A.

Concrete suggestie:

Maak de verhouding tussen deze onderdelen helder en leg bij termen uit wat er mee bedoeld wordt.

Doorlopende leerlijn

Dit is lastiger uit het conceptvisie document uit te halen. Ik mis de vertaling van de kennis en vaardigheden naar po en vo. Ik begrijp dat het in de uitwerking zal plaatsvinden, maar een aantal zinnen er aan wijden kan het een en ander wel verhelderen.

Reflectie op de grote opdrachten

Vakinhoudelijke kwaliteit

De grote opdrachten zijn helder geformuleerd. De kennis en de vaardigheden die erbij zijn genoemd zijn ook goed te volgen. Ter aanvulling: een aantal grote opdrachten, kennis/vaardigheden die mijns inziens relevant zijn ontbreken, namelijk:

- Een belangrijke opdracht aan de samenleving aan het leergebied burgerschap is om leerlingen te stimuleren zich een *volwaardige burger te voelen en te werken aan hun plek in de samenleving*. Dit is relevant voor een inclusieve samenleving en deelname daaraan (participatie). Qua eigenschappen is hierbij zelfvertrouwen cruciaal. Leerlingen die meer zelfvertrouwen hebben, kunnen beter omgaan met conflictsituaties, zijn beter in staat de eigen gevoelens en gedachten onder woorden te brengen en zijn doorgaans assertief. Met name jongeren die te maken hebben discriminatie verliezen vaak hun zelfvertrouwen. Uit wetenschappelijk onderzoek blijkt ook dat er sprake is van een wisselwerking tussen discriminatie en zelfvertrouwen. Jongeren die onzeker zijn blijken gevoeliger voor discriminatie. Tegelijkertijd leidt discriminatie tot een verminderd zelfvertrouwen (Fisher, Wellace & Fenton, 2000; Dumont & Provost, 1999).
- Qua vaardigheden is het bij deel 2 "diversiteit" belangrijk om ook aan het volgende te denken: empathie (het kunnen inleven in de ander, maar ook inzicht in diens referentiekader), assertiviteit (op kunnen komen voor de eigen belangen, behoeften en opvattingen), conflicthantering, een probleemoplossend vermogen en het kunnen uiten, begrijpen en omgaan met de eigen gevoelens en die van een ander.

Kern

- Ja, in dit document biedt het voldoende houvast voor verdere uitwerking en aanvulling. (Zie bovenstaande feedback voor aanvulling).
- Voor jongeren met een migratieachtergrond biedt het onvoldoende houvast. Vooral bij het onderdeel diversiteit, onder het kopje identiteit. Ter aanvulling: Identiteit is onlosmakelijk verbonden aan de context, cultuur en plaats waar een individu zich begeeft. Hij/zij weet daarbinnen wie hij of zij is, weet wie anderen zijn en weet hoe anderen hem of haar zien. Voor jongeren met een migratieachtergrond kan dit proces an sich complex zijn, omdat zij doorgaans te maken krijgen met verschillende leefwerelden. Hier moet binnen het burgerschapsonderwijs aandacht voor komen. Ook in relatie met hoe docenten hiermee omgaan. In de dagelijkse praktijk is hier weinig aandacht voor.

Samenhang

Bij het onderdeel 2, diversiteit onder het kopje identiteit, mis ik een uitwerking zoals in de andere delen. Er wordt niet expliciet benoemd om welke aspecten van identiteit het gaat. Bijvoorbeeld: wie ben ik? Wat kan ik? Wat wil ik?

Doorlopende leerlijn

Ja, dit document biedt hiervoor zeker een basis. Ik mis echter wel een aantal aanvullende thema's:

- Inclusie met als doel participatie (zie opmerking in reflectie op de conceptvisie);

- Verbinding met anderen in de samenleving (sociale cohesie)²;
- Werken aan de weerbaarheid/veerkracht van leerlingen.

² Sociale cohesie bestaat uit de mate van samenhang in de Nederlandse maatschappij, de mate waarin diverse groepen in deze maatschappij met elkaar relaties aangaan, en de mate waarin mensen betrokken zijn bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de democratische politieke gemeenschap en als lid van de samenleving. (“Betrekkelijke betrokkenheid”, SCP 2008).

Feedback op de laatste set opbrengsten voor het leergebied Burgerschap door de vakinhoudelijke experts voor Burgerschap, te weten Wiel Veugelers, Chris Holman, Hessel Nieuwelink, Samira Boutchibti en Marc de Vries.

Vraag aan de vakexperts:

Als vakexpert vragen we u te reflecteren op de vakinhoudelijke kwaliteit van de laatste set opbrengsten van het ontwikkelteam Burgerschap. Het doel van de reflectie is om tot een betere onderbouwing van de opbrengsten te komen en om de kwaliteit van de opbrengsten te versterken. De focus ligt op de bouwstenen, maar in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten. Per bouwsteen is een toelichting geschreven op de samenhang, doorlopende leerlijn en brede vaardigheden. Voor deze reflectie geven we u de volgende aandachtspunten en bijbehorende reflectievragen mee:

1. Vakinhoudelijke kwaliteit: In hoeverre sluiten de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) aan op recent vakinhoudelijke ontwikkelingen in de wetenschap? Hoe verhouden de bouwstenen zich tot recente ontwikkelingen in beleid, in de onderwijspraktijk en in de samenleving?
2. Kern: In hoeverre richten de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) zich op de kern van het leergebied, dat wil zeggen dat wat voor alle leerlingen in po en vo relevant is? Bieden de bouwstenen voldoende houvast voor verdere uitwerking en aanvulling?
3. Samenhang: In hoeverre borgen de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) de samenhang (bijvoorbeeld tussen disciplines, domeinen en/of vaardigheden) binnen het leergebied?
4. Doorlopende leerlijn: In hoeverre bieden de bouwstenen (in relatie tot de geformuleerde visie en grote opdrachten) een basis voor een doorlopende leerlijn po-vo, in aansluiting op de voorschoolse periode en het vervolgonderwijs? Wat is uw visie op de keuzes die zijn gemaakt ten aanzien van de opbouw van inhouden in een doorlopende leerlijn van po onderbouw, po bovenbouw, vo onderbouw en aanbevelingen vo bovenbouw?

Onderstaand vindt u de antwoorden van de vakexperts op deze vragen.

Reactie 1

Algemeen commentaar

Het is knap wat de leraren in korte tijd voor elkaar gekregen hebben en hoe sterk de systematiek is die met name in de bouwstenen terug te vinden is. Hier hebben enorme verbeterlagen plaatsgevonden. Tegelijkertijd zie ik fundamentele problemen in het document.

- De definitie is onvoldoende onderscheidend. Er wordt amper aangegeven wat burgerschap niet is
- De keuze voor bepaalde concepten is niet duidelijk verantwoord (bijv. democratie en diversiteit)
- Er worden onnodige normatieve keuzes gemaakt (zoals deliberatieve democratie)
- De denkwijzen zijn dermate algemeen dat het weinig toevoegt
- Het is onduidelijk op welke inzichten uit de politieke socialisatie-theorie wordt voortgebouwd bij het maken van de bouwstenen
- Het is onnavolgbaar (en volgens mij ook niet verdedigbaar) waarom de doelen voor de onderbouw vo gelijkgesteld worden met de doelen voor bovenbouw vmbo (en bij havo/vwo niet).

Definitie van burgerschap

Definitie is weinig onderscheidend, zoals bij verschillende feedback al meegegeven was. Een van de problemen in huidige werkveld is dat het voor scholen onduidelijk is wat nu precies burgerschap is en wat niet. Curriculum.nu verheldert dit maar in zeer beperkte mate. Dat is echt een (fundamentele) gemiste kans. Ook is het een van de oorzaken dat de relatie met andere vakgebieden niet altijd even duidelijk is. Hoe verhoudt burgerschap zich nu precies tot pesten, tot duurzaamheid, tot de verzorgingsstaat? Gaat burgerschap net zo goed over directe persoonlijke relaties in de klas en in de voetbalvereniging? Of moeten deze aspecten eigenlijk niet tot burgerschap gerekend worden? Een uitwerking waarbij antwoorden gegeven worden op dergelijke vragen is tijdens het traject regelmatig gevraagd en noodzakelijk voor het werkveld maar levert curriculum.nu niet op. bij de kader op p.3 wordt vooral de nadruk gelegd op de maatschappelijke component (dat onderschrijf ik ook) maar in de uitwerking wordt het toch ook vaak weer erg micro ingevuld door nadruk op individueel handelen te leggen (zie bijv denkwijzen). Op p.3 wordt bovendien de koppeling gemaakt met 'liefde'. Dat is toch een concept dat weinig met burgerschap te maken heeft. Dit is erg verwarrend.

Omschrijving roept ook vragen op. Wat wordt hiermee bedoeld: "Dat biedt scholen de mogelijkheid om deze waarden te interpreteren en meer of minder gewicht te geven." Wordt hiermee bedoeld dat sommige scholen een eigen interpretatie van vrijheid kunnen kiezen en weinig gewicht aan gelijkheid kunnen geven. Ik denk dat bedoeld wordt dat de precieze nadruk die gekozen wordt kan verschillen (vrijheid en gelijkheid botsen en er kan voorrang aan een van beiden gegeven worden maar beide waarden worden meegenomen) maar dat is niet precies wat hier staat en roept vragen op.

Kleiner punt (maar niet onbelangrijk). Waarom is nu precies gekozen om democratie en diversiteit als kern aan te wijzen? Waarom is niet voor vrijheid en gelijkheid gekozen? Of de democratische rechtsstaat en individuele autonomie? Of mondiale interdependentie en individuele verantwoordelijkheid? De keuze komt nu wat willekeurig over. Een overtuigende inhoudelijke verantwoording van beide begrippen ontbreekt. Met name bij diversiteit vind ik het ook zeker bediscussieerbaar. Dat legt namelijk nadruk op verschillen tussen mensen, er valt veel voor te zeggen dat niet diversiteit maar eerder inclusiviteit, individuele of collectieve autonomie betere begrippen zouden zijn geweest.

Inhouden

Bij inhouden wordt een wensbeeld beschreven als zijnde staande praktijk. Dat is eerder al aangegeven maar staat nog steeds in de tekst. Inderdaad veronderstelt veel theorie dat de school een democratie in het klein is en dat jongeren op school burgerschap

kunnen oefenen. Empirisch onderzoek, zeker in Nederland, komt tot andere conclusies. Blijft problematisch dat dit zo voorgesteld wordt. Problematisering van 'omgaan met diversiteit' en 'het streven naar sociale cohesie' is op zijn plaats. Diverse theorieën laten zien dat beide aspecten ook problematische kanten hebben. Er mag ook anders naar gekeken worden. dit zijn wel erg sterk normatieve benaderingen, lijkt mij geen plaats te hebben in dit document. Zeer problematisch dat gekozen wordt voor een deliberatieve democratie. Dit is op zeer veel niveaus een zeer problematische keuze. Een curriculum kan niet voor één normatief model kiezen. In veel politieke besluitvorming vindt deliberatieve democratie en zeer beperkte plek. Nederland kent veel meer een traditie van consensusvorming en lijkt een tendens richting meerderheidsbesluitvorming te kennen. het bereid leerlingen dus voor op verkeerde model. Daarbij kent elk model flinke problemen, ook de deliberatieve democratie. Zo miskent het machtsrelaties, emoties en te weinig aandacht voor ongelijke kansen. Dat neemt curriculum.nu allemaal mee. In de visie komt het concept 'conflict' niet voor terwijl het een van de fundamentele aspecten van een democratische rechtsstaat is.

Kleinere punten

P4: waarom staat er 'meer of mindere mate van kritische burgers'? waarom deze nuancering? Waarom staat dat niet bij 'actief zijn'? welke keuzes zijn hier gemaakt? Het is niet te volgen.

P4: bij inhouden wordt niet aangegeven dat democratie (en democratische rechtsstaat) verschillende vormen kan krijgen en aangepast kan worden. als de historische ontwikkeling expliciet benoemd wordt, moet dit ook benoemd worden. Het komt wat willekeurig over waarom het een wel en het ander niet besproken wordt.

Visie naar opdrachten

Het venn-diagram vind ik eerder verwarrend dan verhelderend. Hoe de drie begrippenclusters met elkaar samenhangen wordt niet verduidelijkt. Evenmin is duidelijk waarom Waarom gekozen wordt voor innovatie, duurzaamheid en globalisering is niet duidelijk. Waarom is niet gekozen voor bijvoorbeeld ongelijkheid, oorlog en vrede en institutionalisering? Vele andere mogelijke indeling zijn mogelijk. Duidelijke motivering ontbreekt.

Denkwijzen

Zijn dermate algemeen van aard dat ze bijna geen betekenis hebben. Daarnaast ook weer willekeurig van aard. Waarom staat samenwerking er niet tussen? Of opkomen voor collectieve belangen? Etc.

Daarbij geldt dat onduidelijk is wat er precies mee bedoeld wordt. Wat is bijvoorbeeld beraad? Waarom wordt deze term gebruikt (is niet gebruikelijk)?

Tevens leggen deze concepten sterk nadruk op individualiteit en persoonlijke relaties, iets waarbij burgerschap niet zozeer de nadruk op ligt (zie boven). Empathie, communicatie lijken toch vooral interpersoonlijke aspecten te zijn.

Grote opdrachten

1. en 2.

Ik mis hier de veranderlijkheid van democratie. Ook hier wordt de historische context genoemd maar niet de mogelijkheden om democratie / democratische rechtsstaat aan te passen terwijl dit een essentieel en kenmerkend aspect is. Dit punt komt op veel punten terug. Ook bij de bouwstenen. Daar wordt dan gesproken over 'wording en werking'. Aanpassing/verandering staat daar niet expliciet in.

3. en 5.

In eerdere versies van het document lag bij 3. veel meer nadruk op idee dat de school een democratische omgeving is. Dat raakt aan de pedagogische vrijheid van de school. Goed dat dit er nu niet meer zo in staat. Bij 5. komt dit nu wel weer naar voren. 'school dient een oefenplaats voor omgaan met diversiteit' te zijn. Ik kan me voorstellen dat er scholen zijn die hier problematische aspecten in zien en weet niet of dit zo nodig is.

Twee GO's over digitaal en burgerschap vind ik wat veel in relatie tot beperktere aandacht voor bijvoorbeeld ongelijkheid (dat eigenlijk voornamelijk onder solidariteit valt, wat toch iets anders is dan ongelijkheid). Ook hier geldt weer: de navolgbaarheid van de keuzes voor de GO's is niet duidelijk.

Bouwstenen

Een stevig gefundeerd ontwikkelingspsychologisch of politiek socialisatie-perspectief op de ontwikkeling van kinderen en jongeren in relatie tot het aanbieden van lesstof ontbreekt. In de literatuurlijst staat een bron van Curriculum.nu maar hierin staat eigenlijk geen specifieke informatie over ontwikkelingspsychologische inzichten met betrekking tot burgerschap. De boeken van Rest zijn vooral gericht op morele ontwikkeling (en verouderd) en niet zozeer over burgerschap (waar recentelijk internationaal heel veel over geschreven is). De basis voor de keuzes is dus niet helder. Bij de bouwstenen zijn steeds enkele uitgangspunten geformuleerd maar wat die precies betekenen is mij niet helder ('leerlijn begint met accepteren van regels...'). Op welke uitgangspunten dit dan gebaseerd is, wordt niet uitgewerkt. Hoe verhoudt het zich tot wetenschappelijke inzichten?

Iets vergelijkbaars geldt voor 'belevingswereld'. Er staat daarmee wordt begonnen en concentrisch uitgewerkt wordt naar de gehele wereld. Maar wat betekent dit nu precies? Wanneer wordt belevingswereld betrokken? Wat betekent het dat het 'concentrisch' naar de gehele wereld wordt uitgebreid? Worden de contexten gelijk gesteld of zijn concepten anders uitgewerkt in andere contexten? hoe verhoudt dit zich tot de ontwikkel(fase) van leerlingen?

Verschil vmbo en havo/vwo

Bij verschillende bouwstenen wordt aangegeven dat de uitwerking voor de bovenbouw vmbo gelijk gesteld moet worden aan doelen voor de onderbouw. Geldt voor Bouwsteen 4 ook bijvoorbeeld dat de opmerkingen met streepjes op p.36 alleen voor havo/vwo gelden of ook voor vmbo? Dat is nu niet duidelijk. In elk geval is de formulering voor vmbo een heel vreemde keuze. Wat is hier de basis voor? Welke onderbouwing is hier voor? Wat zegt dat over het vermogen van vmbo'ers dat jullie veronderstellen? Waarop is dat gebaseerd? Zo geformuleerd zonder duidelijk keuze is niet te volgen.

Met name dit punt zit verder vrij dicht tegen een didactische uitwerking. Dat wordt niet geëxpliciteerd en onderbouwd. Maar zoals nu wordt voorgesteld en daarmee didactisch wordt gestuurd moet heel erg duidelijk getoond worden dat dit stoelt op voldoende wetenschappelijke evidentie.

Bouwsteen 3: bij onderbouw po gaat het over zaken waar ik me over af vraag of dit wel over burgerschap gaat: primaire emoties, gevoelens/wensen van anderen. Waarom is dit burgerschap? dit moet dus bij definitie van burgerschap eenduidig geformuleerd worden. Bouwsteen 4: zie punt bij 3. Waarom is dit nu precies burgerschap? zie bijv 'eigen grenzen herkennen (fysiek, emotioneel, seksueel)' Wat heeft de eigen grenzen mbt seksualiteit met burgerschap te maken?

Procesopmerking

Zoals gecommuniceerd vind ik de opzet van de feedback-sessies zeer problematisch. De organisatie verwacht dat mensen (docenten, schoolleiders, onderzoekers en andere experts) in hun eigen tijd de documenten van feedback voorzien. Als ik bij conferenties, scholingen, workshops etc aan docenten vraag wie feedback geeft dan is dat altijd een zeer kleine groep. Een belangrijke reden is dat mensen daar simpelweg geen tijd voor hebben. Het ondergraaft in sterke mate de legitimiteit van dit proces dat een product van docenten zou moeten zijn maar door weinig docenten bekeken is. Daarnaast vind ik ook het verzoek om aan onderwijsprofessionals en in dit geval aan ons als 'experts' om naar in onze eigen tijd naar deze producten te kijken problematisch. Bij elke feedbackronde heb ik netjes feedback gegeven. Bij elkaar heeft dat toch zeker zo'n 12-15 dagen gekost. Ook voor deze ronde ben ik alleen al met het lezen en formuleren van feedback bijna 2 dagen kwijt (en dan heb ik de bijeenkomst nog niet eens meegerekend). Ik blijf het een heel vreemde variant vinden dat mensen dit maar in hun eigen tijd moeten doen of

'vanuit hun maatschappelijke betrokkenheid'. De kwaliteit van de feedback komt dit ook niet ten goede omdat ik er niet de tijd aan kan besteden die nodig is om een dergelijk uitvoerig en belangrijk document verdient. Omwille van de tijd ben ik er niet verder aan toegekomen.

Reactie 2

1. De eerste indruk die bij het lezen van de opbrengsten naar bovenkomt is: ik zie een grote nadruk op kennis en vaardigheden. De component attitude ontbreekt nagenoeg. Er wordt weliswaar even gesproken over een democratische houding of een kritische houding, maar niet hoe je die aanleert. Of zijn de ontwikkelteams ervan uitgegaan dat kennis en vaardigheden een middel zijn om attitudes aan te leren of te ontwikkelen? Dit zou een grote vergissing zijn.

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap formuleert actief burgerschap onder andere als: de bereidheid en het vermogen om deel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren. Je moet je afvragen tegen welke componenten je zo'n burgerschapsconstruct af kan zetten. Vaak worden de competenties 'kennis', 'attitude' en 'vaardigheid' genoemd. Hoewel in rapporten over burgerschap het houdingsaspect vaak voorkomt, vind ik het nergens terug in deze laatste set opbrengsten. Ik kan nergens aanwijzingen vinden dat kennis en vaardigheid belangrijker zouden zijn (ook niet dat ze minder belangrijk zouden zijn). De afzonderlijke elementen kennis, vaardigheid en houding hangen onderling sterk samen en zijn in principe ondeelbaar doordat ze op contexten en personen zijn afgestemd. De component attitude of houding mag beslist niet ontbreken. Attitudes kun je omschrijven in termen van betrokkenheid en respect. Het gaat onder andere om een kritische en participatieve houding. Uitgaande van een pedagogische taak en de socialiserende functie van het onderwijs mag het onderwijs zich niet beperken tot het aanleren van kennis en vaardigheden. Waarden en houding zijn belangrijke onderwijsdoelen. Immateriële waarden als verdraagzaamheid, vergevingsgezindheid en liefde zijn verbindende krachten om sociale en culturele spanningen in de samenleving tegen te gaan. Dit onderstreept het belang van aandacht voor de ontwikkeling van attitudes in het burgerschapsonderwijs (en niet alleen om aan te sluiten bij de definitie van OCW).

2. Over Identiteit. De wettelijke opdracht tot burgerschapsvorming wordt door de overheid ontleend aan de socialisatiefunctie van het onderwijs. Dat ook persoonsvorming of identiteitsontwikkeling essentieel is voor burgerschap is duidelijk, het zijn meerdere kanten van dezelfde medaille. Bij burgerschap gaat het echter om sociale taken toch? Ligt Persoonsvorming dan niet meer in de voorwaardelijke sfeer?

3. Fijn dat er een raamwerk met conceptuele definities is gemaakt (p.23). Goed ook dat democratie bovenaan staat. Het is het verreweg het belangrijkste domein van burgerschap. Twee opmerkingen over het raamwerk: de samenhang is niet overal duidelijk en ik zie onderwerpen die geen burgerschap zijn.

Eerst de samenhang. Ik zie inconsistentie in de burgerschapsdefinitie. Het construct 'Democratie' kan samengevat worden in de democratische waarden vrijheid-gelijkwaardigheid-solidariteit. Dat wordt in de visie ook zo uitgelegd, prima. Maar er treedt verwarring en een soort verzuiling op als solidariteit in het raamwerk bij diversiteit wordt ondergebracht. Bovendien vraag ik mij af of diversiteit burgerschap is. Volgens mij is diversiteit een maatschappelijk thema, behorend bij een burgerschapsvaardigheid/sociale taak die je kunt omschrijven als 'omgaan met verschillen'. Dus: goed dat het erin zit, maar onderbrengen bij maatschappelijke vraagstukken lijkt logischer. Overigens zie ik op blz. 4 genoemd staan dat diversiteit een doel is van het onderwijs. Wellicht wordt hier deel bedoeld? Ook dit is niet juist: onderwijs heeft te dealen met diversiteit. De vraag is: hoe gaan wij hier mee om. Verder zou ik oppassen met het framen van diversiteit. Dus: niet in 'wij' 'zij' denken. Geen identiteitspolitiek, maar mensen mobiliseren op basis van hun verdienste of deskundigheid en op basis van hun gemeenschappelijk menszijn. Alle rassen en religies zijn broeders en zusters. Gedeelde waarden. Liefde. De tribalismeschuif omlaag, de gedeelde menselijkheid omhoog.

Het tweede wat opvalt in het raamwerk is de veelheid van het aantal genoemde onderwerpen, wat de samenhang verzwakt. Ook dit heeft te maken met een onduidelijke definiëring van het concept Burgerschap. Weliswaar is overal een relatie met burgerschap, maar is het ook burgerschap? Ik zie bijvoorbeeld technologisch burgerschap, digitaal burgerschap, dit zijn toepassingscontexten van sociaal-

maatschappelijke competenties. De inhoud blijft hiermee vaag omschreven. Biedt het raamwerk voldoende houvast om structureel gebruikt te worden?

Dus een suggestie ter verscherping van de samenhang: maak een verdeling in de componenten kennis, attitude en vaardigheid en reduceer het aantal conceptuele definities tot de kern waar het bij burgerschap om gaat, bijvoorbeeld: Democratisch handelen: het accepteren van en bijdragen aan onze democratische samenleving (onder meer deelnemen aan politieke besluitvorming). Dit construct verwijst naar een formele juridisch-politieke status met rechten en plichten verbonden aan staatsburgerschap, zeg maar "Mogen en Moeten". Een ander burgerschapsconstruct kan zijn Maatschappelijk verantwoord handelen, dat is gebaseerd op medeverantwoordelijkheid nemen voor en in de maatschappij. Het verwijst naar de bereidheid en het vermogen onderdeel uit te maken van een gemeenschap en daar een actieve bijdrage aan te leveren, zeg maar "Kunnen en Willen". Er zullen meer mogelijkheden zijn, maar nu springt het te veel op en neer. De verschillende delen zijn op een aantal punten duidelijk en uitgebreid uitgewerkt, maar, zoals ook de vorige keer benoemd: maak het niet onnodig ingewikkeld, er komt al gauw een grote bult op het bordje van burgerschap want: veel zaken en onderwerpen zijn goed voor burgerschap, maar zijn geen burgerschap.

Reactie 3

VISIE OP BURGERSCHAP

- In het kader visie op het leergebied Burgerschap staan 3 basiswaarden ten grondslag: vrijheid, gelijkheid en solidariteit. Ik spreek liever van gelijkwaardigheid i.p.v. gelijkheid omdat gelijkheid het verschil tussen mensen ontkent.
- Het benoemen van diversiteit bij burgerschapsvaardigheden alleen is niet voldoende. Diversiteit kan niet zonder inclusiviteit en andersom. Een diverse samenleving is niet per se een inclusieve samenleving. Inclusie is een voorwaarde voor het functioneren van een multiculturele samenleving.
- Oefenen bij burgerschapsvraagstukken doe je op het gebied van maatschappelijke en sociale vraagstukken.
- Hoofddoel van burgerschapsvorming; kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Maatschappelijke vorming expliciet benoemen omdat een belangrijk onderdeel van burgerschapsvorming is: inzicht verkrijgen, bekwaam worden en vaardigheden ontwikkelen om te leren goed/beter te functioneren in de samenleving.
- De kop op pagina 4 is inhouden; verander deze in 'samen leven is een werkwoord'.
- Technologie, duurzaamheid en globalisering zijn grote, leergebied overstijgende thema's.

Mediawijsheid verdient een plek in het onderwijs. Jongeren moeten leren zich veilig te bewegen op internet. Volgens de Raad voor Cultuur is mediawijsheid 'het geheel van kennis, vaardigheden en mentaliteit waarmee burgers zich bewust, kritisch en actief kunnen bewegen in een complexe, veranderlijke en fundamenteel gemedialiseerde wereld'.

Mediawijs is een belangrijke competentie in onze maatschappij. Nederlandse kinderen lopen voorop in de wereld als het gaat om gebruik van internet. Ze zijn de hele dag online, maar weten de betrouwbaarheid van informatie maar moeilijk te beoordelen, blijkt uit de Monitor jeugd en media van Kennisnet. Ondertussen zijn de meningen verdeeld over de vraag of mediawijsheid een verplicht onderdeel van het onderwijsaanbod moet worden. Of dit nu gaat gebeuren of niet: ik vind dat scholen in ieder geval hun docenten moeten professionaliseren als het gaat om mediawijsheid en het mediawijs maken van leerlingen. Lesgeven over mediawijsheid is boeiend en leuk, omdat je hierbij veel creativiteit kunt gebruiken. Leerlingen zijn betrokken en enthousiast, omdat het over hun leefwereld gaat. Bijvangst is dat je als docent meteen op de hoogte bent van de laatste ontwikkelingen op (sociale) mediagebied. Op pagina 7 staat: 'Als basis voor het curriculum voor burgerschapsvorming onderscheiden we de volgende denk- en werkwijzen: beraad, communicatie, handelingsvermogen, geweldloos communiceren, onderzoek en waarheidszin, empathisch vermogen en moreel en ethisch denken en handelen en kritisch denken en handelen. In zou hier het volgende van maken: Als basis voor het curriculum voor burgerschapsvorming onderscheiden we de volgende denk- en werkwijzen: overleggen en onderhandelen, communiceren, handelingsvermogen, onderzoek en waarheidsvinding, empathisch vermogen en moreel en ethisch denken en handelen en kritisch denken en handelen.

Algemeen commentaar

Ik ben heel erg blij dat in het curriculum niet alleen 'van buiten naar binnen' wordt gewerkt, maar ook 'van binnen naar buiten'. Bij 'van binnen naar buiten' staat de (innerlijke) belevingswereld van de leerling centraal. Bij burgerschap moeten leerlingen de kans krijgen om te ontdekken wie ze zijn en wat ze willen zijn. En wat zij samen met anderen nodig hebben om dit voor elkaar te krijgen. We doen hen pas echt recht en zijn

pas echt effectief als we de combinatie van identiteits- en persoonsvorming, sociale vorming en maatschappelijke vorming in burgerschap verankeren. En dit is stevig verankerd in het curriculum.

In het conceptvoorstel komt duidelijk naar voren en wordt inhoud gegeven aan wat er nodig is om burgerschapscompetenties van leerlingen effectief te bevorderen.

Er wordt bijzonder goed inhoud gegeven aan het kennisdeel, vaardighedendeel en vormingsdeel.

Reactie 4

Allereerst mijn complimenten voor de degelijke uitwerking.

1. Voor ik begon te lezen vroeg ik me af welke indeling zou worden gemaakt. Ik zou zelf kiezen voor:

Democratie

- Vrijheid
- Gelijkheid
- participatie

Samenleven

- wat bindt ons
- culturele diversiteit
- gemeenschappen

Nederland in de wereld

- koloniën en bezettingen
- emigratie en immigratie
- Europa en globalisering

Vergelijk ik mijn indeling met die uit het concept dan zie ik enkele verschillen. Ik zou meer aandacht geven aan:

- gelijkheid
- het met elkaar samenleven
- en de positie van Nederland in de wereld als overkoepelend derde thema. Dit kan ook het historisch perspectief versterken.

2. In de hele tekst ligt soms te zeer de nadruk op aanpassing. Bijv. aanpassing op algemeen geldende waarden i.p.v. te onderzoeken welke waarden ten grondslag liggen aan bepaald gedrag. Verderop staan diverse voorbeelden.

3. Op pag. 4 'scholen zelf zijn meer of minder divers'. Segregatie wordt niet geproblematiseerd. Vanuit het perspectief van een inclusieve samenleving graag meer diversiteit.

In het voorstel wordt nergens aangegeven wat de invloed van de context is op de invulling en uitwerking van burgerschapsvorming. Ik denk dan met name aan sociale en culturele segregatie!

Veel onderzoek laat zien dat burgerschapsvorming een andere invulling krijgt in de diverse schooltypen en denominaties, mede door verschillen in leerlingenpopulatie.

4. Burgerschapsvormende denk- en werkwijzen prima, maar er kan nog meer aandacht zijn voor verschillende perspectieven, onderliggende waarden en belangen. Zij lijken nu sterk convergerend geformuleerd te zijn, kritische opstelling (vrijheid) zou meer benadrukt kunnen worden.

5. Goed dat er een link wordt gelegd met andere leer- en vakgebieden en examenprogramma's. De tekst is inderdaad een verdere uitwerking van het vakgebied en geeft scholen handreikingen.

Ik vraag me wel af hoe zichtbaar kan worden gemaakt wat een school nu daadwerkelijk doet. Interessant lijkt mij ook om aan te geven welke onderdelen van het voorstel niet ondergebracht kunnen worden in andere vakgebieden en hoe de school deze onderdelen dan apart kan organiseren.

Een aantal specifieke punten in de tekst:

Op pag. 3 wordt socialisatie neergezet als aanpassing. Socialisatie kan ook gericht zijn op kritische burgers. Nu wordt een tegenstelling geschetst tussen persoonsvorming (vrijheid) en socialisatie (aanpassing). Socialisatie kan, in een hele mooie samenleving, ook gericht zijn op gelijkheid en bevorderen vrijheid.

Pag. 5 deliberatieve. Te veel nadruk op overeenstemming. Verschillende belangen kunnen botsen. De overeenstemming is dan op het niveau van constateren van verschillen. Vaak worden afspraken gemaakt die in ieder geval door een meerderheid worden ondersteund. Dit is iets anders dan overeenstemming.

Pag. 6 waarom deze 3 'Technologie, duurzaamheid, globalisering'. En bijv. niet gezondheid (komt wel een paar keer terug) en cultuur (als culturele uiting zou het meer aandacht kunnen krijgen)

Pag. 7 Waarom alleen kennis en vaardigheden, bij burgerschapsvorming gaat het toch vooral om attitudes (meningen en gedrag)!!! Noem een paar keer in tekst de relevantie van attitude-ontwikkeling.

Pag. 10 'Leerlingen leren over het belang en het proces van waarheidsvinding; leren hoe kennis uiteindelijk berust op overtuigingen, en hoe zij deze overtuigingen kunnen rechtvaardigen'. Eerste deel staat haaks op tweede deel. En is waarheidsvinding wel mogelijk? Altijd wiens waarheid!

Pag. 11 Empathie meer richten op betrokkenheid bij anderen (nu te cognitief)

Pag. 11 Moreel handelen: afwegen op waarden of algemeen geldende regels. Meer nadruk leggen op onderliggende waarden en verschillen in waarden. Nu lijkt het of er algemeen geldende waarden zijn.

Pag. 12 Ethisch oordelen. Ook hier lijkt het of er een ethiek is!!

Pag. 17 Vrijheid en gelijkheid. Gelijkheid wordt hier niet uitgewerkt. Denk aan gelijke kansen, bestrijden ongelijkheid, vermindering machtsverhoudingen. Het gaat nu vooral over vrijheid, dat is maar de helft van het democratische verhaal.

P. 17 Macht, meer over machtsverhoudingen graag!

P.18 democratische cultuur. Laatste deel te verdedigend. Juist mensen uitdagen om hun mening te geven en deel te nemen aan maatschappelijk debat.

p. 18 Identiteit, Toevoegen: een democratische samenleving biedt mensen de mogelijkheid een eigen identiteit te ontwikkelen.

p. 19 Diversiteit. Gelijkwaardigheid en gelijke behandeling dient te worden bewaakt!! Waarom niet dient te worden bevorderd. Is nog niet af.

Bij de grote opdrachten soms teveel 'bewakend' taalgebruik.

p. 21 'Globalisering voltrekt zich gedeeltelijk binnen en gedeeltelijk buiten de kaders van de democratie'. Ja, wel binnen de dominante neo-liberale invulling van globalisering. Globalisering is op zich een neutrale term.

p. 24 woordje onrecht, beter ongelijkheid.

p. 25 fase 4, ook hier weer heel erg behoudend geformuleerd. Als verdediging van de rechtstaat i.p.v. versterken van de rechtstaat.

p. 28 fase 4. Hier is het veel uitdagender geformuleerd. Mooi.

p. 31 toetsen aan morele en ethische principes. Die zijn er helemaal niet. Okay, er zijn dominante waarden en ethische visies.

p. 43 Bij solidariteit is het wel veel meer als keuze geformuleerd (Minder dwingend dan bij andere onderwerpen). Helaas, is dat de situatie in de huidige samenleving: dat solidariteit niet als 'algemeen geldend principe' wordt gezien.

p. 44 'Betrek thema's rond rechtvaardigheid en solidariteit structureel op een of enkele mondiale thema's (duurzaamheid, globalisering, gezondheid en technologische ontwikkelingen) en laat leerlingen deze in relatie tot elkaar op morele en ethische dimensie onderzoeken'. Mooi de formulering 'op morele en ethische dimensie onderzoeken'.

Reactie 5

Over de rol van technologie heb ik weinig opmerkingen. Wel lijkt hier enorm veel overlap te zijn met Mens en Maatschappij. Er staat bij de opdrachten wel steeds waar relaties liggen met Mens en Maatschappij, maar volgens mij is er verzuimd na te gaan of er wel voldoende onderscheid is. Ik zou er op willen aandringen niet slechts de relaties te noemen, maar exact aan te geven waar het onderscheid zit (wat behoort tot Burgerschap en wat behoort tot Mens en Maatschappij). Dan wordt vanzelf duidelijk waar de overlap allemaal zit. Sowieso valt het aantal opdrachten op dat zelfs letterlijk dezelfde titel heeft als bij M&M. Dat alleen al moet reden tot zorg zijn.